

ВИРІШЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ І ЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОЛЯРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСВА

Соціологічні дослідження у зонах конфлікту проводяться і проводитимуться, оскільки існує нагальна потреба в інформації для різних зацікавлених сторін. Дослідження реалізуються в Україні, Афганістані, М'янмі, Іраку та інших країнах, де виникли збройні конфлікти та ведуться бойові дії. Це реальність. Дослідження, яке стало тригером для дискусії, і сама дискусія після оприлюднення його результатів були дуже показовими, особливо в контексті публічних відповідей авторів дослідження на запитання та зауваження колег.

Моя головна теза полягає в тому, що немає, з одного боку, окремої академічної соціології зі своїми стандартами, правилами та методами, а з іншого боку, окремого практичного досвіду проведення опитувань в Україні, до якого апелюють автори зазначеного дослідження – “ми завжди так робили, це раніше спрацьовувало, спрацює і зараз”. Проте є універсальні наукові професійні стандарти соціологічного дослідження.

При цьому існують різні рівні складності завдань і, відповідно, різні дослідницький дизайн та методи. Чим складніші проблеми розв'язуються, тим складнішим має бути дизайн, що застосовується, тим більше має залучатися експертиза академічної соціології, яка спеціалізується на таких методологічних питаннях, ґрунтовних дослідженнях, які є набагато проблемними з точки зору методології, ніж всім відомі опитування, результати яких регулярно оприлюднюються, зокрема рейтинги політичних партій або політичних діячів.

Ті проблеми, які постали у дослідженні New Image Marketing Group на замовлення Українського інституту майбутнього (УІМ), проблеми саме методологічні, які є важливими і цілком передбачуваними, з огляду на специфіку поставлених завдань.

Таких проблем можна виокремити три:

1. Формування вибірки в умовах браку достовірної інформації про генеральну сукупність, що ставить під сумнів зовнішню валідність дослідження.
2. Проведення збору даних і контроль якості поля в умовах дії самопроголошеної влади, що загрожує надійності результатів дослідження.
3. Систематичне зміщення через умови конфлікту та відсутність вільної суспільної дискусії (так звана “спіраль мовчання”), що ставить під сумнів змістовну валідність дослідження.

Ці проблеми дійсно складні, проте існують різні можливості та способи їх розв'язання. Проте, на мій погляд, ще більш важливими стали фундаментальні проблеми професійно-етичного характеру:

1. Чи етично проводити дослідження, зокрема, методом особистого інтерв'ю на непідконтрольних Україні територіях, якщо є потенційна загроза безпеки життю або благополуччю інтерв'юєрів і респондентів?

2. Стиль подачі результатів дослідження та комунікація із суспільством і колегами. Чи етично у такий спосіб інтерпретувати отримані результати та презентувати дослідницьку методологію?

На мій погляд, найбільшою проблемою дослідження було те, як воно було подано у газеті “Дзеркало тижня” під провокативною назвою “Тест на сумісність”, і інтерпретовано його результати: “Простите, это больно, но это отрезвляет...”¹. Це непрофесійне маніпулятивна подання результатів.

Неприйнятною є свідомо спроба авторів і замовників презентувати дослідження як звичайне чергове опитування, до яких звикли в українському суспільстві, хоча і не завжди довіряють. Як слушно зазначила на своїй сторінці І. Волосевич: “Зазначити обмеження дослідження – це критично, не можна його подавати так, наче воно таке ж, як і аналогічні опитування на підконтрольній частині”.

Крім того, під час подальшого обговорення автори дослідження В. Андрусів і Н. Ніколайчук підкреслювали ангажованість ставлення до отриманих ними результатів, заперечуючи саму можливість об’єктивної оцінки серед професіоналів. Зокрема, вони поділили аудиторію на ідеологічні табори: “1. Ті, для кого результати є зрозумілими і логічними. 2. Ті, для кого результати є ідеологічно неприйнятними. 3. Професійна спільнота, яка обговорює можливість проведення там опитування і водночас належить до одного з двох згаданих таборів”².

Отже, автори не допускають того, що обговорення їхнього дослідження може відбуватись поза ідеологічними вподобаннями. Я вважаю таку позицію хибною, непрофесійною і відверто маніпулятивною з метою дискредитації будь-якої критики.

Соціологам добре відомо, що науковці, як, зокрема, зазначав Макс Вебер, мають свою політичну позицію, але наука дозволяє дослідникам порозумітись за межами власних оціночних суджень (Werturteil).

Соціологія – це наука, тому знання, яке дає соціологія, є ймовірнісним. Оскільки дослідження у нас переважно є вибірковими, то оцінювання є інтервальним, а не точковим. Це справедливо для будь-яких, навіть для більш простих соціологічних досліджень. Тому завжди дається оцінка точності результатів і опис застосованих методів.

Якщо соціологи проводять дослідження у зонах збройного конфлікту, бойових дій або інші дослідження, які мають ті проблеми, які зазначено раніше, то загроза для точності результатів є значно більше. Якщо рівень складності завдань значно зростає, автори дослідження повинні приділяти методології додаткову увагу і будь-які результати мають подаватися із дуже детальним поясненням усіх наявних обмежень і можливих похибок.

Дослідження, яке ми обговорюємо, є специфічним, оскільки воно проводиться у зоні збройного конфлікту, тривалих бойових дій. Це стосується не тільки непідкон-

¹ Ведернікова І., Кравченко В., Мостова Ю., Силіна Т. Тест на сумісність. *Дзеркало тижня*. Україна. 2019. № 42, 9–15 листопада. URL: https://dt.ua/internal/test-na-sumisnist-329032_.html

² Тест на дискредитацію: ответ авторов нашумевшего соцопроса в ОРДЛО на критическую рецензию. URL: <https://www.liga.net/society/articles/test-na-diskreditatsiyu-otvet-avtorov-nashumevshego-sotsoprosa-v-ordlo-na-kriticheskuyu-retsenziyu>

трольних Україні територій, але й тих зон, які знаходяться близько до лінії розмежування.

Негативний і навіть руйнівний наслідок непрофесійної комунікації результатів зазначеного дослідження полягає в тому, що це опитування стало частиною медіадискурсу і тепер визначатиме громадську думку в Україні, ставлення до населення Східної України на непідконтрольних Україні територіях і до ВПО. На мою думку, у цьому випадку порушено умову “не нашкодити”.

За 1-2 місяці до того було оприлюднено дослідження німецького інституту ZOiS³. Воно не мало такого розголосу, хоча щодо методології та результатів є певні запитання. До цих результатів також необхідно підходити дуже обережно, але багатьом стейкхолдерам дуже цікаво дізнатися, що відбувається на непідконтрольних Україні територіях. За своїм дизайном дослідження ZOiS має суттєву методологічну перевагу перед опитуванням New Image Marketing Group, хоча автори останнього, з огляду на їхні аргументи, цього не розуміють. Проте навіть у такій ситуації, якби замовник і виконавець дослідження подали б результати більш професійно з особливим акцентом на методологічних обмеженнях, то, напевно, хвилі професійної академічної критики і таких жорстких максималістських вимог до звіту й не виникло. Їм не довелося б агресивно виправдовуватись і плутатись у поясненнях.

Чи існують граничні умови для проведення досліджень, межа, за яку соціологічні дослідження не можуть заходити?

Я виділив би три ключові умови:

1. Головна – обов’язкове уникнення можливих загроз життю та безпеці респондентів і польових працівників. Тому телефонні опитування є більш безпечними (я особисто знаю ситуацію на непідконтрольних Україні територіях і не впевнений, що люди почувають себе комфортно, якщо вони відповідають на політичні і світоглядні запитання інтерв’юєру особисто).

2. Професійна подача результатів, акцентування на методологічних обмеженнях досліджень, недопущення ідеологізації висновків і жодних медіа-маніпуляцій.

3. Методологічні питання, які сьогодні порушувалися. Звичайно, є привабливим кількісний дизайн дослідження, який забезпечує зовнішню валідність і дає можливість об’єктивної кількісної оцінки параметрів. Нас усіх цікавлять, які існують тенденції на різних територіях, у тому числі непідконтрольних Україні.

Тут можливими є різні методологічні рішення, серед яких застосування проєктивних методик в інструментарії для чутливих запитань, складний експериментальний, лонгitudний і порівняльний дизайн з оцінкою відмов, не відповідей на окремі запитання та аналізом параданих для виявлення прихованої структури та латентних зв’язків, про які респонденти не хотіли б повідомляти прямо.

Слід також враховувати, що у світовій науці поширеною методологічною проблемою сучасних кількісних досліджень є формулювання висновків на підставі показни-

³ Sasse G., Lackner A. Attitudes and identities across the Donbas front line: what has changed from 2016 to 2019? ZOiS Report. August 2019. No. 3/2019. URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf

ків статистичної значущості⁴. Крім того, питання вірної інтерпретації статистичної значущості стосується не лише сфери соціальних наук, але й багатьох інших галузей. З огляду на це, у березні 2019 р. в журналі “Nature” опубліковано коментар щодо необхідності змін до процесу прийняття рішення на основі статистичного моделювання, який супроводжувався листами підтримки вчених, які представляли різні науки⁵.

Розв’язанням цієї проблеми інтерпретації статистичної значущості, зокрема, є: включення апріорних оцінок до статистичної моделі та залучення баєсового виведення замість частотного, обов’язкове наведення оцінки міри невизначеності, більш повне звітування замість порогових p -значень параметрів моделей, стандартних похибок, довірчих і ймовірних інтервалів тощо⁶. У цілому такі зміни пов’язані з відмовою від формального прийняття висновку аналізу числових даних і переходом до більш змістовної комплексної оцінки статистичних моделей.

Проте все це може зацікавити тільки професійну аудиторію і лише вона зможе це адекватно зрозуміти. Показники розподілів сприйматимуться громадськістю буквально при медіа поширенні без усвідомлення наявних методологічних обмежень. При цьому усі ці цифри звітів через медіа визначатимуть ту реальність, яка відображена з певною мірою ймовірності, яку насправді дуже важко оцінити.

Тому виникає запитання: “Чи є сенс соціологам у таких умовах зосереджуватися на кількісному дизайні?”. Є багато ознак того, що населення на непідконтрольних Україні територіях і в районах, близьких до лінії розмежування, є дезорієнтованим, травмованим і втомленим від війни й тривалого стресу. Люди сприймають реальність як соціальну катастрофу, про що зазначається у декількох недавніх публікаціях українських соціологів. Незважаючи на те, що люди живуть повсякденним життям, існує елемент певного сприйняття ненормальності та катастрофічності існування. Загрозою для валідності результатів соціологічних досліджень є відсутність на непідконтрольних територіях суспільної дискусії, альтернативних точок зору, можливості вільно висловитись. В умовах агресивної пропаганди й обмеженого доступу до інформації багатьом людям важко мати власну думку. Ця думка формується, насамперед, медіаінфлюенсерами російських телеканалів. Що тоді вимірюється у кількісних дослідженнях? Якщо, припустимо, завтра відомі медіаінфлюенсери В. Соловйов, Д. Кисельов та інші несподівано почнуть висвітлювати події в Україні у позитивному ключі, хвалити українську владу, то за декілька тижнів будь-яке дослідження покаже зміни у ставленні населення непідконтрольних територій до України.

⁴ Gelman A., Stern H. The difference between “significant” and “not significant” is not itself statistically significant. *The American Statistician*. 2006. Vol. 60. No. 4. P. 328–331; Gill J. The insignificance of null hypothesis significance testing. *Political research quarterly*. 1999. Vol. 52. No. 3. P. 647–674; Gelman A., Loken E. The statistical crisis in science. *American Scientist*. 2014. Vol. 102. P. 460–465. URL: <https://www.americanscientist.org/article/the-statistical-crisis-in-science>

⁵ Amrhein V., Greenland S., McShane B. Scientists rise up against statistical significance. *Nature*. 2019. Vol. 567. P. 305–307.

⁶ Leek J.T., McShane B.B., Gelman A., Colquhoun D., Nuijten M.B., Goodman, S.N. Five ways to fix statistics. *Nature*. 2017. Vol. 551. P. 557–559.

Таким чином, проблема полягає не лише у зовнішній, але й конструктній і змістовній валідності, оскільки її брак робить безглуздими презентації як одномірних розподілів, так і складних статистичних моделей.

Саме в цих умовах важливо звертати увагу на якісний дизайн дослідження, застосування етнометодології, інтерпретативного феноменологічного аналізу (ІРА) з метою з'ясування повсякденного досвіду людей і вивчення наявних дискурсивних практик. Це дозволить з точки зору академічної, фундаментальної соціології виявити те підґрунтя, яке зробить більш валідними подальші дослідження з кількісним дизайном, результати яких необхідно подавати громадськості вкрай обережно.

Питання якості не повинно перейти в площину загальних стандартів для соціологічних досліджень в Україні, оскільки останні є різними. Є більш прості, у звичних умовах, з простим дизайном, тому до них існують стандартні вимоги.

У більш складних ситуаціях, коли є важкодоступні групи, зони збройного конфлікту, систематичні зміщення, проблеми із зовнішньою валідністю, коли ми не знаємо інформацію про генеральну сукупність, є більше вимог, отже, і методологія повинна бути відповідною. Не можна підходити до будь-якого соціологічного дослідження однаково. Підхід залежить від складності завдань, досліджуваної групи, того контексту, який потребує більш складної методології та залучення грамотних фахівців.

Якщо дослідницька організація, яка проводить звичайні опитування, стикається з подібною проблемою і їй потрібна додаткова експертиза, то вони можуть звернутися до фахових кафедр в українських університетах, відділів Інституту соціології НАН України, які можуть в цьому допомогти. На мою думку, це ефективний шлях вирішення методологічних проблем соціологічних досліджень в умовах збройних конфліктів, бойових дій і поляризації суспільства.

Савельєв Ю.Б.,

д-р соціол. наук, доц.,

доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна,

email: yursave@knu.ua,

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2023-4472>,

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189896685>,

Web of Science ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1415173/yuriy-savelyev/>

Savelyev Yu.B.,

Dr. Habil. in Sociology,

Associate Professor,

department of methodology and methods of sociological research

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine,

email: yursave@knu.ua,

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2023-4472>,

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189896685>,

Web of Science ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1415173/yuriy-savelyev/>